

موقوفات امام رضا علیه السلام

و بررسی کارکردهای آن

سید حسین حرا^۱

چکیده:

ورود مبارک امام رضا علیه السلام در ایران سرشار از برکات و آثار ارزشمندی است که تا کنون و در آینده نیز باقی خواهد ماند. یکی از برکات ویژه ورود این امام همام به کشورمان که برگرفته از فرهنگ غنی قرآن و سیره معصومین علیهم السلام بوده، سنت پیسنده «وقف» است. جایگاه وقف در فرهنگ و تمدن اسلامی بسیار دیرینه و کهن است، و بنیانگذار آن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و پس از ایشان عترت و اهل بیت پاکشان، ادامه دهنده راه ایشان بودند. پس از شهادت امام رضا علیه السلام علاقه مندان به خاندان عصمت و طهارت، با عشق و محبتی که نسبت به این خاندان داشتند، قسمتی از اموال و مایملک خود را وقف آستان قدس رضوی می نمودند تا عایدات آن صرف زائران و یا نیازمندان و ضعفا گردد. این سنت ارزشمند باقیمانده و کارکردهای ارزشمند آن در حوزه های مختلف پرتوافشانی نموده است.

در این مقاله علاوه بر پرداختن اجمالی به موقوفات امام رضا علیه السلام در ایران، شفاف سازی پیرامون آثار و پیامدهای این موقوفات و یا به عبارتی کارکردهای مذهبی، اجتماعی، علمی، پژوهشی، فرهنگی، هنری، بهداشتی، درمانی و سیاسی مترتب بر آن ها را مورد پژوهش و دقت قرار داده ایم.

بدیهی است با روشن شدن جایگاه موقوفات امام رضا علیه السلام از قدیم الایام تا کنون به نتایج ارزنده و مطلوبی، از جمله گسترش و توسعه فرهنگ وقف در میان آحاد مردم، رسیدگی به حقوق افراد محروم و بی بضاعت جامعه، ایجاد مساوات و عدالت اجتماعی و برخورداری از جامعه سالم، پویا و عزتمند دست می یابیم.

کلید واژه ها:

وقف، موقوفات، امام رضا علیه السلام، فرهنگ، آستان قدس رضوی.

مقدمه

در واقع احیای سنت پسندیده وقف در جامعه و توجه به آن، جامعیت و عینیت بخشیدن به اهداف مقدس دین مبین اسلام است. شایان ذکر است دین اسلام یک دین کامل و ارزنده و درعین حال که به فرد توجه کرده، بخش اعظمی از دستورات آن اجتماعی و به یاد دیگران بودن و انحصار فردگرایی را شکستن و در خدمت خلق کوشیدن را مورد اهتمام قرار داده است. این سنت پسندیده خدمات شایانی در طول تاریخ به نیازمندان، فقرا و مساکین و طالبان علم که بضاعت مالی نداشتند و ... داشته و در رفع تبعیض، ایجاد عدالت اجتماعی، تعدیل ثروت و کاهش فاصله‌های طبقاتی، اشتغال‌زایی و محرومیت‌زدایی نقش بسزایی داشته و از طرف دیگر روحیه تعاون، نوع دوستی و خیرخواهی و عواطف اجتماعی را در جامعه زنده نگاهداشته است.

از یکسو آشنایی و پژوهش بیشتر پیرامون موقوفات امام رضا (ع) در ایران

و از دوم سوپی بردن به گستره موقوفات امام (ع) در سرزمین‌های دیگر و از سوم سو آشنایی با قدیمی‌ترین اسناد و کتب و نسخ خطی موقوفه امام رضا (ع) که از دوره‌های قبل برجای مانده و از چهارم سو پی بردن به مصارف و عایدات وقف در جامعه و از پنجم سو دستیابی به کارکردهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، بهداشتی، درمانی و هنری موقوفات امام (ع) و از ششم سو علاقه‌مندی و ارادت به ساحت مقدس آقا علی بن موسی الرضا (ع) جملگی باعث شد تا در این نوشتار به موقوفات امام رضا (ع) و بررسی کارکردهای آن پردازیم.

در این پژوهش برخی از برکات و تأثیرات حضور امام رضا (ع) در ایران به اختصار تجزیه و تحلیل شده و آن‌گاه به موقوفات حضرت در دوره‌های مختلف تاریخ ایران پرداخته‌ایم. سپس به اوج موقوفات حضرت در عصر صفویه توجه ویژه‌ای مبذول داشته و نظری اجمالی در خصوص موقوفات امام (ع) در اعصار افشاریه، زندیه و

نمی دهند.) و پراکندگی مطالب و اندک بودن فرصت همراه بود. علی رغم تلاش های بسیار، البته اذعان می نمایم این تحقیق می تواند در آینده به طور جامع تری ارائه گردد که امید است این توفیق حاصل شود.

برخی از برکات و تأثیرات حضور امام رضا علیه السلام در ایران:

پیش از پرداختن به موضوع موقوفات امام رضا علیه السلام و آثار آن، نگاه اجمالی به برکات حضور امام علیه السلام در ایران ضروری و پر اهمیت است که در ذیل به آن اشاره می نمایم.

الف) رشد حوزه های علمی و گسترش تشیع:

از جمله مسئولیت های مهم ائمه اطهار علیهم السلام به ویژه امام رضا علیه السلام، از یکسو ارشاد و هدایت آحاد مردم و سوق دادن آن ها به قرآن و سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و از دوم سو تعلیم و تربیت مردم و توجه دادن آنان به علم و دانش و مبارزه با انواع نادانی ها، جهالت ها و شبهات و سرانجام تربیت

قاجاریه نیز داشته ایم. از موضوعات دیگر مقاله نگاهی کوتاه به کارنامه آستان قدس رضوی در طول تاریخ بوده و در پایان کارکردهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، بهداشتی، درمانی و هنری موقوفات امام رضا علیه السلام را بیان داشتیم.

روش تحقیق در این مقاله به شیوه کتابخانه ای با تکیه بر منابع اصلی و درجه اول می باشد که برای فهم بهتر از منابع درجه دوم و مطالعات و تحقیقات جدید نیز استفاده شده است. همچنین ناگفته نماند که برای تحلیل و تبیین حوادث و وقایع از روش کلی مربوط به کلیات حوادث و تحلیل جزئی مربوط به جزئیات حوادث سود برده شده است.

همچنین این پژوهش با مشکلاتی از جمله کمبود منابع درجه اول، به خصوص در رابطه با موقوفات امام رضا علیه السلام قبل از دوره صفویه (و یا به عبارتی منابع تاریخی پس از شهادت حضرت، درخصوص موقوفات تا دوره صفویه اطلاعات چندانی به ما

شاگردان، عالمان و اندیشمندان بوده است، کسانی که هر یک در اعتلا و گسترش فرهنگ و مبانی تفکرات شیعی سهم بسزایی داشته‌اند.

امام رضا (ع) هم در مدینه منوره و هم زمانی که به مرو (یکی از شهرهای خراسان) هجرت نمود، همواره پاسخگوی تشنگان و جویندگان علم و

دانش و معرفت بود.^۲ در این خصوص آن حضرت فرمود: «دانش‌های ما را فرا گیرید و به مردم یاد دهید، زیرا اگر مردم زیبایی سخن ما را بدانند، از ما پیروی می‌کنند.»^۳

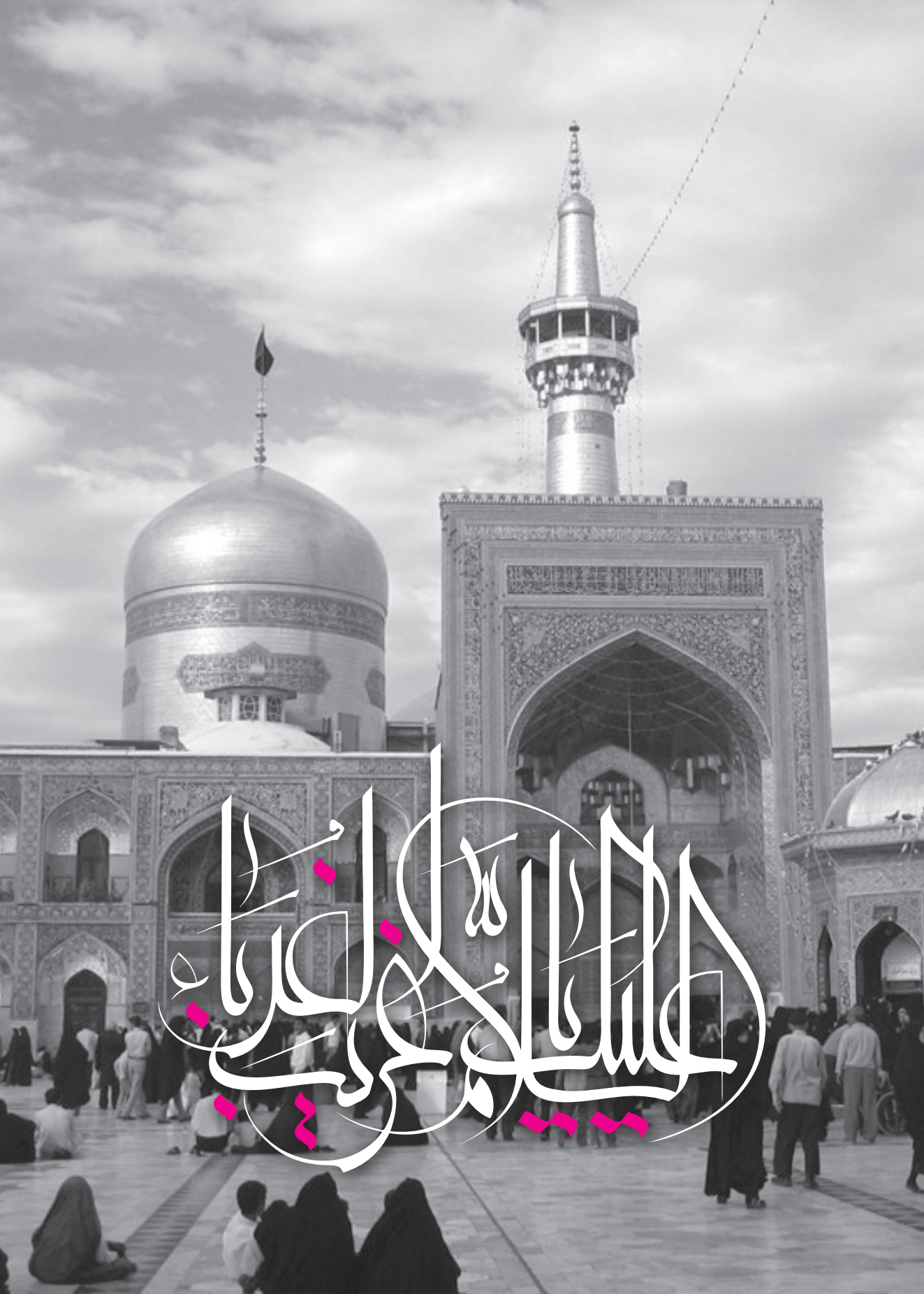
همچنین ایشان می‌فرمود: «من در روزه منوره می‌نشستم، در حالی که علمای بسیاری در مدینه حضور داشتند، هنگامی که آنان در پاسخ سوالی درمی‌ماند، افراد را به نزد من می‌فرستادند و من پاسخگوی سوالات آنان بودم.»^۴

امام رضا (ع) طی دوران اقامت خود در مرو که مرکز علمی و اداری خراسان بود، برای ترقی اندیشه و اعتقادات مردم خراسان تلاش بسیار نمود و

با مناظره‌های علمی با اهل کتاب و نحله‌های فکری گوناگون، موجبات اعتلای معرفت و پیش دینی این منطقه را فراهم آورد. آن حضرت با تشکیل محافل علمی، کلامی و حدیثی به دفاع از اصول اسلام و فرهنگ اهل بیت (ع) پرداخت و به ایرادات و شبهات فرق مختلف پاسخ داد.^۵

ب) ایجاد فضاهای زیارتی و عبادی:

پس از شهادت مظلومانه امام رضا (ع)، دوستان و شیعیان متوجه زیارت آن حضرت شدند. بقعه رضویه نخست محوطه کوچکی بود که در میان باغ بزرگی قرار داشت. تاریخ نشان می‌دهد روزه مطهره رضویه از همان روز نخست خادم داشته و شخصی کلیددار حرم مطهر بوده است. پس از مدتی در کنار قبر آن حضرت مسجدی ساخته و در اختیار زائران قرار می‌گیرد. به موازات ساختن مساجد، رباط‌هایی نیز جهت سکونت زائران امام (ع) ساخته و متصدیان در آنجا

الله أكبر

به فعالیت می‌پرداختند و برای رفاه و آسایش زائران کوشش می‌کردند.^۶ بنابر کتاب‌های جغرافیایی که در سده چهارم هجری نوشته شده‌اند، حرم حضرت در آن قرن محل و مامن زائران و مجاوران بوده و حصارى مستحکم داشته است.^۷ در سفرنامه ابن بطوطه چنین آمده است: «مشهد امام رضا (ع) قبره بزرگی دارد. قبر امام داخل زاویه‌ای است که مدرسه و مسجدی در کنار آن وجود دارد و این عمارت‌ها همه با سبکی بسیار زیبا و ملیح ساخته شده و دیوارهای آن کاشی است. روی قبر ضریحی چوبی قرار دارد که سطح آن را با صفحات نقره پوشانیده‌اند. از سقف مقبره قندیل‌های نقره آویزان است. آستان در قبره هم از نقره است و پرده ابریشم زردوزی از در آویخته. داخل بقعه با فرش‌های گوناگون مفروش گردیده، روبروی قبر امام، قبر هارون الرشید واقع شده که آن هم ضریحی دارد و شمعدان‌ها روی قبر گذاشته‌اند و مردم مغرب‌گور وی را به علامت شمعدان‌ها که دارد باز می‌شناسند.

هنگامی که رافضیان وارد بقعه می‌شوند قبر هارون را به لگد می‌زنند و به امام رضا سلام می‌فرستند.^۸

در خصوص اهمیت حرم مطهر امام رضا (ع) در کتاب مهمان‌نامه بخارا چنین عنوان شده: «...توان گفت که معبدیست از معابد اسلام هرگز آن مرقد عالی از طاعت نیازمندان خالی نیست و چگونه چنین نباشد و حال آن که تربت حضرت امامیست که اوست مظهر علوم نبوی و وارث صفات مصطفوی و امام برحق و رهنمای مطلق و صاحب زمان امامت خود و وارث نبوت به حق استقامت خود.» سپس در شعری ارادت خود را به امام (ع) این گونه ذکر می‌کند:

هزار دفتر اگر در مناقبش گویند
هنوز ره بکمال علی نشاید برد.^۹
در رابطه با ارادت زائران به ساحت مقدس امام رضا (ع) در سفرنامه کلاویخو نقل شده است که: «...مشهد شهر عمده زیارتی همه این حوالی است و سالانه گروه بی‌شماری به زیارت آن می‌آیند. هر زائری که به آنجا رفته

باشد، چون باز گردد، همسایگانش نزد او می آیند و لبه قبای او را می بوسند. چون دریافته اند که وی از زیارت چنین محل محترمی بازگشته است...»^{۱۰}

ظاهراً نخستین گروهی که در کنار قبر مطهر سکونت اختیار می کنند خادمان روضه مبارکه، کسبه و اصناف بوده اند. از این تاریخ که زمان آن مشخص نیست، مشهد امام رضا علیه السلام محل مسکونی می شود و اندک اندک در آنجا سکونت می یابند و بعد از مدتی حالت یک قصبه به خود می گیرد و به مشهد رضا معروف می گردد. در قرن سوم و چهارم هجری سه گروه در مشهد اقامت داشتند: نخست خادمان و کارگزاران روضه مبارکه، دوم علما و سادات که برای قرب جوار، تبلیغ احکام و اقامه شعائر دینی در آنجا سکونت داشتند و سوم افرادی که برای کسب و کار به آنجا رفته بودند و حوائج ساکنان و زائران را برآورده می کردند.^{۱۱}

در اواخر قرن چهارم هجری ابوالحسن عراقی در کنار قبر مطهر امام

رضا علیه السلام مسجدی می سازد و خود نیز در جوار آن مدفون می گردد. اکنون در کنار حرم مطهر امام علیه السلام دو مسجد وجود دارد یکی مسجد ریاض که در پشت سر مبارک قرار دارد و دوم مسجدی که در بالاسر مبارک می باشد. در محل بین دارالسیاده و رواق دارالولایه هم مسجدی بوده که آن را مسجد زنانه می گفتند. ظاهراً این مسجد متصل به مسجد بالاسر بوده و بعد از این که دارالسیاده را ساخته اند بین آن فاصله انداخته شده است.^{۱۲} آنچه مسلم است سامانیان و غزنویان در آبادانی بیشتر حرم رضوی کوشیده اند.^{۱۳}

سلاطین آل بویه به مشهد مقدس رضوی توجه داشته اند، تا آنجا که رکن الدوله یکی از امیران این سلسله برای زیارت حضرت رضا علیه السلام به مشهد مشرف می گردد.^{۱۴} صاحب بن عباد که در ری حکومت و وزارت داشته نیز به وجود مقدس امام رضا علیه السلام و مشهد الرضا عنایت داشته است. شیخ صدوق کتاب عیون اخبار الرضا را به صاحب بن عباد تقدیم کرده و دلیل آن را علاقه

وی به اهل بیت، تمسک به ولایت آنان و اعتقاد به وجوب اطاعت و قول به امامت آن‌ها و احسان به شیعیان آنان می‌داند.^{۱۵} شیخ صدوق در مقدمه کتابش نوشته است: «دو قصیده از صاحب در اهدای سلام به امام رضا (ع) به دست من رسیده، من نیز این کتاب را (عیون اخبار الرضا) برای کتابخانه‌ای که در حیات او دایر گردیده تألیف کردم، زیرا نزد او چیزی را گرامی‌تر از علوم اهل بیت (ع) ندیدم...» در اشعاری که شیخ صدوق از صاحب نقل کرده، شواهدی بر تشیع او به‌ویژه علاقه‌اش به امام رضا (ع) که نزد شیعیان امامی مقامی والا دارد، هست که برای شناخت مذهبی او اهمیت دارد.^{۱۶}

توسعه بناها برای ساکنان و زائران مرقد امام رضا (ع) و رفت و آمد شیعیان به آنجا باعث ناراحتی فقها و امیران حنفی خراسان و ناحیه طوس می‌گردد. آنان امیر سبکتکین را وادار می‌کنند تا بقعه رضویه را خراب کند، او نیز دستور می‌دهد روضه مبارکه را خراب کنند. پس از مدتی محمود غزنوی بار دیگر

بقعه را تجدید بنا می‌کند. از این تاریخ که اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم است، خیل زائران به مشهد سرازیر می‌گردند و بار دیگر در آنجا جنب و جوش و فعالیت شروع می‌گردد. تحریکات بین شیعه و سنی پس از مدتی دیگر باره شروع شده و حاکمان حنفی با حمایت اهل سنت، مشهد را به آتش می‌کشند و بقعه مطهر را خراب می‌کنند و در سال ۵۱۵ هجری بار دیگر روضه منوره تجدید بنا می‌گردد. از قرن ششم تا نهم هجری نیز حادثه‌ای که موجب تخریب حرم گردد، پیش نیامده و بناهای زیادی در اطراف حرم بنا گردیده است. عنایات و توجهات امیران و حاکمان و علاقه‌مندان امام (ع) در دوره سلجوقیان، خوارزمشاهیان، غوریان و ایلخانان موجب گردید تا مشهد رضا شکوه و جلال خود را باز یابد.^{۱۷}

ادامه مباحث مربوط به برکات و تأثیرات حضور امام رضا (ع) در ایران، به‌ویژه از قرن نهم هجری تا کنون در بحث موقوفات امام (ع) به تفصیل

خواهد آمد.

می باشد.^{۱۸}

وقف برآستان مقدس رضوی در گذشته به سه صورت کلی بوده است:

الف) وقف کتب؛

که سابقه تاریخی آن به سال ۳۲۷ برمی گردد. (در مباحث بعدی پیرامون کتابخانه آستان قدس بحث خواهد شد.)

ب) وقف زمین، املاک و مستغلات؛

منابع قدیمی بر وقف بر حرم مطهر اشاره نموده اند.^{۱۹} در تاریخ بیهقی در ارتباط با کارهای «سوری» صاحب دیوان عصر غزنوی چنین گفته شده: «..... آثارهای خوش وی را بطوس هست از آن جمله آنکه مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام که بوبکرشهمرد کدخدای فائق الخادم خاصه آبادان کرده بود، سوری در آن زیادت‌های بسیار فرموده بود و مناره کرد و دیهی خرید فاخر و بر آن وقف کرد....»^{۲۰} همچنین در مورد غازان خان (محمود) پادشاه ایلخانی مغول در ایران، در کتاب

موقوفات حضرت امام رضا علیه السلام

آستان قدس رضوی یکی از موسسات مذهبی می باشد که دارای موقوفات بسیار است. در ادوار تاریخ و قرون، از میان دوستان و شیفتگان امام رضا علیه السلام هر کس به قدر استعداد و توانایی خود مقداری از مایملک خود را برای آن بارگاه ملکوتی وقف کرده است تا زائران و نیازمندان از حاصل آن بهره‌مند گردند. از روی قطع و یقین معلوم نیست که از چه زمانی وقف در آستان مقدس شروع شده و نخستین ملک و یا رقبه را چه کسی وقف کرده است، زیرا اسناد و مدارک روضه مبارک رضویه در طول تاریخ مکرر در معرض تاخت و تاز و غارت و چپاول قرار گرفته و از بین رفته است از این رو سند قاطعی وجود ندارد که مبین این مطلب باشد. البته اشیای منقولی در کتابخانه و موزه وجود دارند که بیش از هزار سال از وقف آنها می‌گذرد ولی مقصود در اینجا اموال غیر منقول

مجمعل فصیحی چنین آمده: «وقف کرد پادشاه اسلام غازان خان بن ارغون خان بن ابقاخان بن هلاکو خان بن تولی خان بن چنگیزخان، فرهادجرد و فرهادان و مخالف سرای را بر روضه منور و مرقد معطر امام علی بن موسی الرضا^{۲۱} امروز نام فرهادجرد در شمار موقوفات آستان قدس مشاهده می‌گردد و یکی از وقف‌های معتبر می‌باشد.

ج) وقف اشیاء؛

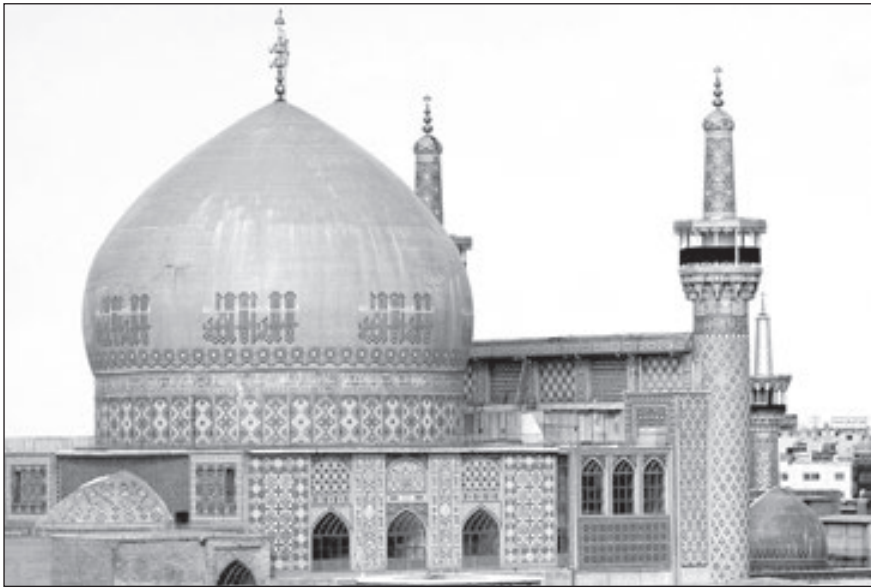
طبقات مختلف اجتماعی از پادشاهان گرفته تا وزرا، امرا و مردم عادی، اشیای زیادی را وقف آستان قدس نموده‌اند به نحوی که امروزه تعداد ۱۳ موزه در مجموعه حرم ایجاد شده و به تعداد چند موزه دیگر نیز در خزانه، اشیای موجود می‌باشد.^{۲۲}

در قرن نهم هجری که مصادف با سلطنت تیموریان می‌باشد، مشهد مقدس رضوی به صورت یک مرکز دینی، فرهنگی، هنری و اقتصادی درآمد و مردم از اطراف و اکناف بدان جا می‌آمدند. شاهرخ فرزند امیر تیمور

که در هرات حکومت می‌کرد، به مشهد مقدس عنایتی بسیار داشت.^{۲۳} شاهرخ در سال ۸۲۱ ه.ق هدایایی تقدیم زیارتگاه مشهد نمود، «از جمله نذورات قندیلی از طلا ساخته، سه هزار مثقال در گنبد مرقد سلطان بیایوختند»^{۲۴} در این ایام به دلیل امنیتی که وجود داشت، مردم از گوشه و کنار برای زیارت به مشهد مشرف می‌شدند. در این دوره، فضاهای جدیدی برای عبادت و زیارت ساخته می‌شد و در اختیار زائران حضرت رضاء ع قرار می‌گرفت. گوهرشاد آغا رواق بزرگ دارالسیاده، رواق دارالحفاظ و رواق دارالسلام را ساخت و در همین زمان مسجد مجلل و با شکوه گوهرشاد نیز بنا گردید.^{۲۵}

مسجد گوهرشاد

یکی از بناهای تاریخی و شکوهمندی که از طریق وقف بنیان نهاده شده و به مرکزی دینی و مذهبی برای مردم ایران تبدیل گردیده است، مسجد جامع گوهرشاد در کنار حرم

مطهر امام رضا علیه السلام می باشد. بانی و واقف این بنای شکوهمند و مسجد با عظمت، زنی بسیار با وقار و خردمند و ثروتمند به نام گوهرشاد آغا یا گوهرشاد بیگم از اشراف زنان خراسان و دختر امیر غیاث الدین از امرای عهد تیموری است.

وی به سال ۷۸۰ هـ.ق دیده به جهان گشود (گوهرشاد آغا به همسری شاهرخ، فرزند امیر تیمور گورکانی درآمد) و در نهم رمضان سال ۸۶۱ هـ.ق در سن ۸۱ سالگی بر اثر وسوسه جمعی به فرمان سلطان ابوسعید، برادرزاده

همسرش، در هرات به قتل رسید.^{۲۶} خواند میر درباره این بانوی نیکوکار و خیر چنین می نویسد: «گوهرشاد آغا به صفت عفت و نصفت اتصاف داشت و همواره همت عالی فهمت بر تعمیر بقاع خیر و اشاعه مبرات می گماشت. از آثار او در شمال دارالسلطنه هرات، مدرسه و مسجد جامعیت در غایت زیب و زینت و در مشهد مقدس رضویه نیز مسجد جمعه در کمال تکلف ساخته و مستغلات خوب و اسباب مرغوب بر این بقاع وقف نموده»^{۲۷} گوهرشاد آغا در سال ۸۱۲ هـ.ق

ساخت این مسجد را شروع کرده و به موجب تاریخی که در کتیبه ایوان مقصوره و به خط پسرش بایسنقر میرزا نوشته شده این بنای باشکوه در سال ۸۲۱ ه.ق به انجام رسیده است. ایوان مقصوره با ارتفاع ۲۵ ذرع، بزرگ‌ترین ایوان این مسجد است که با مقرنس کاری و کاشی معرق تزیین شده است. اطراف محراب کتیبه‌ای از کاشی معرق به خط ثلث دارد. ارتفاع گنبد و هریک از گلدسته‌ها نیز ۴۱ ذرع است. کتیبه‌ای به خط ثلث جالب از بایسنقر پسر گوهرشاد که از شاهکارهای هنر خطاطی به شمار می‌رود، بر پیشانی ایوان مقصوره جای گرفته است. اغلب کاشی کاری‌ها و تزیینات این مسجد در سال‌های ۱۰۵۳، ۱۰۸۷ و ۱۱۱۱ ه.ق و پس از آن صورت گرفته است. ساختمان مسجد گوهرشاد نیز زیر نظر استاد قوام‌الدین شیرازی ساخته شده است.^{۲۸}

بانو گوهرشاد آغا بانی و موسس مسجد گوهرشاد مشهد مقدس هنگامی که وقفنامه مسجد خود را تنظیم کرد و

رقبات را تحویل مسجد داد و وظایف کارگزاران آن را مشخص نمود وقفنامه را به امضاء علما، رجال و اعیان عصر رسانید.^{۲۹} گوهرشاد آغا تولیت این موقوفات را با اولاد خود و در صورت انقراض ایشان با اولاد علی حمیدی علوی مشهدی رضوی و در صورت انقراض اولاد ذکور و اناث علوی، با یکی از صلحای سادات رضوی مشهد قرار داد.

مصارف موقوفات مسجد گوهرشاد

در مورد مصارف موقوفات مقرر شد از مجموع درآمد رقبات، یک دهم حق التولیه متولی، یک دهم جهت کارمندان، ظابطان و عمال و معمار بقاع و مابقی درآمد صرف عمران و آبادی مسجد گوهرشاد گردد. باقیمانده درآمد به افراد ذیل اختصاص یابد:

امام جماعت نمازهای پنجگانه، خطیب، مصدر و معرّف خوش‌خوان که روز جمعه و دوشنبه برای واقفین یک جزء یا بیشتر بخواند. حافظان

موقوفات حضرت امام رضا علیه السلام در عصر صفویه

اماکن زیارتی در قرن دهم و یازدهم مصادف با حکومت صفویه در ایران است. اعلام تشیع اثنی عشری یا «دوازده امامی» در سال ۹۰۷ هجری به عنوان مذهب رسمی کشور در دوران حکومت تازه تأسیس صفویه که هنوز پایه‌های خود را تحکیم نکرده بود، از سوی شاه اسماعیل در تبریز مهم‌ترین تصمیم وی بود.^{۳۲} مبنای سیاست حکومت صفویه ترویج مذهب تشیع و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام بود و تجلیل از ائمه اطهار علیهم السلام و بناهای مذهبی در دولت آنها مورد اهمیت بسیار قرار داشت. آنها توانستند حاکمان و امیران محلی را که اغلب حنفی و اهل سنت بودند، از صحنه‌های سیاست و قدرت دور نمایند. آنان مذهب تشیع را در سرزمین‌های تحت قلمرو خود گسترش دادند و بدین رو شیعیان و محبان اهل بیت علیهم السلام نیز از فضای تقیه و تحقیر بیرون آمدند. در این زمان، مشهد مقدس رضوی رونق زیادی یافت و

خوش‌خوان که روز جمعه یا دوشنبه هر هفته یک جزء یا بیشتر قرآن بخوانند، موزنان، فراشان و چنانچه از درآمد موقوفات چیزی اضافه آمد با صلاح‌دید متولی به زوار حضرت رضا علیه السلام از صلحا و اعراب مکه و مدینه و مسافران بدهند.^{۳۰}

سایر موقوفات مسجد گوهرشاد

از زمان تنظیم وقفنامه بانو گوهرشاد تا کنون عده‌ای از خیرین املاک و اموالی را از خانه و مزرعه و باغ گرفته تا مغازه و جوی آب و... وقف این مسجد کرده‌اند تا صرف فرش و روشنایی و تعمیرات مسجد و همچنین مقرری فراشان و تطهیر و نظیف مسجد و سایر مصارف ضروری گردد. امروزه مسجد گوهرشاد با توجه به درایتی که بانی آن در حُسن معماری و رفعت بنا و انتخاب محل و همچنین تنظیم وقفنامه داشته است، به کانونی پر برکت برای رشد و توسعه فرهنگ اسلامی تبدیل شده است.^{۳۱}

مردم گروه گروه از شهرها و ولایات به این سرزمین روی آوردند. به دلیل امنیت راه‌ها و سرکوب شدن مخالفان و معاندان، زائران خود را از اقصی نقاط آذربایجان و قفقاز و از صغد، خوارزم، بدخشان، طخارستان، هند و سند و جنوب و شمال کشور پهناور ایران به مشهد می‌رساندند.^{۳۳}

قدیمی‌ترین سند وقف غیر منقول مربوط به وقفنامه «عتیق بن علی طوسی» می‌باشد که در سال ۹۳۱ تنظیم شده و بعد از آن وقفنامه سید لطیف شاه حسینی مازندرانی که در سال ۹۴۰ نوشته شده و بعد از آن وقفنامه سید علی گنابادی است که در سال ۹۵۷ ملکی را در قریه زبید گناباد وقف آستان قدس رضوی کرده است. در میان موقوفات آستانه از یک ده شش‌دانگ تا یک طاحونه در یک آبادی و یا از یک مزرعه وسیع تا یک زوج از یک ملک و یا از یک باغ بزرگ تا یک خانه کوچک و یا از یک سرای تجاری تا یک حجره و از یک بازار و خیابان طولانی تا یک مغازه وجود دارند که

هر کدام به منظوری و قصدی از طرف واقفان و دوستان حضرت رضا (ع) وقف شده‌اند.^{۳۴}

با ظهور دولت صفوی حرم رضوی به مکانی بسیار مهم‌تر از آنچه بود بدل شد، شاه اسماعیل و شاه طهماسب اعانات و موقوفات زیادی بر حرم وقف کردند، از کارهای بارز شاه طهماسب صفوی طلاکاری رویه گنبد حرم بود. در سال ۹۹۷ هـ.ق «عبدالمومن خان ازبک» بزرگ‌ترین صدمه را به حرم مطهر وارد آورد و سپاهیان متعصب ازبک تقریباً همه اموال حرم را غارت کردند. با کشته شدن عبدالمومن خان در سال ۱۰۰۷ هـ.ق و قوت گرفتن شاه عباس، او فوراً به مشهد آمد و به ترمیم خرابی‌ها پرداخت، از آن پس تا سی سال بعد که شاه عباس درگذشت مهم‌ترین اقدامات او در آبادانی حرم امام هشتم (ع) صورت گرفت.^{۳۵}

شاه عباس در سال ۱۰۱۰ هـ.ق با توجه به نذری که کرده بود، پیاده از اصفهان به مشهد به جهت زیارت حضرت امام رضا (ع) عزیمت نمود. در

تاریخ عباسی چنین آمده: «چون نواب کلب آستان علی نذر شرعی فرموده بودند که از مقر سلطنت پیاده به زیارت امام الجن و الانس ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام بروند در روز پنجشنبه پانزدهم ربیع الاول به نذر وفا نموده، پیاده متوجه شدند...»^{۳۶}

شاه عباس در این سفر در جانب پایین پای حضرت مدخلی گشود و دری مرصع به جواهر در آن نصب نمود و دوروزن یا دریچه برای گنبد تعبیه کرد تا درون حرم روشنایی گیرد. پس از آن هم داخل گنبد را از دود شمع و قنادیل زدود و به نقاشی و بهسازی آن پرداخت، آن گاه بیرون گنبد را مورد توجه قرار داد و چون رویه گنبد توسط شاه طهماسب طلا کشیده شده بود، وی ساقه آن را با خشت طلا پوشانید و کتیبه‌ای هم به خط علیرضا عباسی بر آن نصب کرد که هنوز باقی است. شاه عباس قسمت شرقی صحن عتیق را گسترش داد و دو ایوان در شرق و غرب صحن جدید احداث نمود و آن گاه ایوانی بزرگ در شمال صحن و

مقابل ایوان اصلی بنا کرد که اکنون به «ایوان عباسی» مشهور است.^{۳۷}

شاه عباس ظاهراً پس از بازپس گرفتن آذربایجان از دولت عثمانی، مصمم شد که املاک و مستغلات و قسمتی از اموال خود را وقف پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله و داوزده امام کند. او نخست تمامی املاک خود را وقف چهارده معصوم علیهم السلام کرد و تولیت آن را خود برعهده گرفت و بعد از خود به جانشینانش واگذار کرد. شاه عباس در سال ۱۰۱۴ ه.ق، بازار قیصریه و تمام بازارهای اطراف میدان نقش جهان را با کاروانسرا و حمامی در نزدیکی میدان که همگی در زمان او ساخته شده بود، وقف رسول اکرم صلی الله علیه و آله کرد. یک سال بعد تمام املاک و مستغلات خاص خود را که به پول بیش از یکصد هزار تومان ارزش داشت، و عواید سالانه آن‌ها را که پس از وضع مخارج، در حدود هفتصد هزار تومان بود، وقف چهارده معصوم علیهم السلام کرد و دستور داد که حاصل املاک را به حداقل محسوب و به چهارده قسمت تقسیم

با علی بن موسی رضا

تمامی اشیاء سرکار من و آنچه اطلاق
مالیت بر آن توان کرد حتی این دو
انگشتری که در دست دارم وقف
است لیکن مشروط بر آنست که به هر
مصرفی که رای صوابنمای اشرف که
متولی آنها است، اقتضا نماید در راه
دین و دولت صرف نمایند و از کتابخانه
شریفه آنچه مصاحف و کتب عربی و
علمی بود از فقه و تفسیر و حدیث و

کنند، چنان که هر قسمتی به ترتیب
از قسمت بعد زیادتر باشد. به موجب
وقفنامه‌ای که شیخ بهاء‌الدین محمد
عاملی (معروف به شیخ بهایی) نوشت
تولیت این موقوفات در زندگانی شاه
عباس با شخص وی و پس از او با
پادشاه زمان بود.^{۳۸}

در تاریخ عالم آرای عباسی چنین
آمده است که شاه عباس گفت: «....

امثال ذلک وقف سرکار حضرت امام
ثامن ضامن ابوالحسن علی بن موسی
الرضا علیه الصلوٰه و السلام فرموده به
آستانه مقدسه فرستادند...»^{۳۹}

جلال‌الدین محمد یزدی منجم باشی
موقوفات مذهبی شاه عباس را به این
طریق ثبت کرده است:

۱. صحن آستانه مشهد را توسعه داد
و اطراف آن ایوان‌ها و عمارات احداث
و تزیین و نقاشی کرد.

۲. در مقابل صحن خیابان احداث
و نهر کشید و در داخل صحن حوض
ایجاد کرد.

۳. گنبد خواجه ربیع الخیثم را در
خارج از شهر مشهد برپا داشت.

در قسمتی دیگر از موقوفات شاه
عباس نقل شده که وی چنین وقف

کرد: «وقف حضرت امام ثامن ضامن،
امام رضا و ثوابش از نواب جنت
مکانیست از بابت حاصل موقوفات
محال خراسان ۷۰۰ تومان»^{۴۰}

یکی از محققین در خصوص
اهمیت وقف چنین می نویسد:
«واقعیت این است که نهاد وقف،

نهادی بسیار موثر در تاریخ اقتصادی
ایران و ساخت اقتصادی نهاد دینی بوده
است و تحولات آن تأثیری ژرف هم
بر ساختار دینی و هم بر دیگر نهادهای
اجتماعی و سیاسی ایران عصر صفوی
گذاشته است. از سوی دیگر در داخل
قلمرو صفویان به ویژه در پی گسترش
مدارس و مساجدی که در آن‌ها
اعضای ساختار دینی به تحصیل و
تدریس می پرداختند، موقوفات مربوط
به آن‌ها گسترش چشمگیر یافت. هر
مدرسه و مسجد بسته به بانی آن، دارای
موقوفاتی می شد که گاه بسیار زیاد
بودند. از درآمد همین موقوفات بود که
موجب مدرسین، پیش نمازان و شهریه
طلاب و هزینه‌های نگهداری ساختمان
پرداخت می شد.»^{۴۱}

در عصر صفوی با افزایش امور
موقوفات، به سرعت ضرورت اداره
موقوفات احساس شد و به خصوص
این که در دوره شاه اسماعیل تشیع
اثنی عشری به عنوان مذهب رسمی
از سوی شاه معرفی و برای نظارت بر
اشاعه تشیع و ریاست بر افراد طبقات

روحانی مقامی به نام «صدر» تعیین کرد و اداره کلی نهاد مذهب و نظارت بر اوقاف پس از شاه را به عهده «صدر» گذاشت.^{۴۲}

شایان ذکر است که سده دهم در عین حال سده پیدایی و استقرار نهاد وقف صفوی است، دوران فرمانروایی شاه عباس یکم دوره شکوفایی بخشی از این نهاد با کارکردهای داخلی و خارجی، دوره پس از او تا روزگار شاه سلیمان دوره استمرار حیات نهاد وقف در شکل نهادینه آن بود که تا عصر شاه سلطان حسین نیز استمرار یافت و دوره پس از سقوط اصفهان دوره آشفتگی در نهاد وقف است.^{۴۳}

در عصر صفویه مهم‌ترین موقوفات زمین‌های وقفی بود. پس از زمین، دکان، کاروانسرا، قنات، حمام و مانند آن‌ها از جمله موارد وقف به شمار می‌رفتند. هنگامی که وقف بر مساجد و مدارس در میان بود، وسایل روشنایی، زیلو، کتاب به ویژه قرآن و سایر کتاب‌های مورد نیاز طلاب نیز وقف می‌شدند.^{۴۴}

موقوفات امام رضا (ع) در عهد افشاریه تا پایان قاجاریه

در دوره یکم (قبل رسیدن نادر به پادشاهی) نادر حتی در چهره یک واقف توجهی ویژه به نهاد دینی و اوقاف داشت. وی ضمن تکاپوهای جنگی، به بقاع متبرکه و سروسامان دادن به اوضاع آن‌ها توجه نشان می‌داد. نادر پس از خلع تهماسب دوم از سلطنت، موقوفاتی فراوان وقف آستانه امام رضا (ع) در مشهد کرد. مجموع درآمد این موقوفات دو بیست و پنجاه تومان تبریزی بود. این موقوفات نشانگر آن است که نادر پیش از تاج‌گذاری در دشت مغان در صدد جلب نهاد دینی بود. او همچنین شمار زیادی کتاب را که احتمالاً کتاب‌های کتابخانه سلطنتی صفویه در اصفهان بود، وقف آستانه مقدس مشهد کرد. بنابراین به نظر می‌آید نادر در دوره یکم حیات سیاسی خویش به دلیل کسب مشروعیت سیاسی و دینی در صدد جلب حمایت و رضایت نهاد دینی بود.^{۴۵}

با روی کار آمدن نادر شاه افشار

اقدامات جدیدی در حرم رضوی و آستانه مقدسه صورت گرفت او در سال ۱۱۴۴ ه.ق از هرات با خود سنگ مرمر بزرگی آورد که با آن سقاخانه‌ای احداث کردند و بعدها به سقاخانه اسماعیل طلایی معروف شد. ایوان ورودی حرم را که به ایوان «امیرعلیشیر» مشهور بود و نیز گلدسته مجاور آن را طلاکاری کرد و گلدسته جدیدی در پشت ایوان عباسی ایجاد نمود.^{۴۶} در تاریخ عالم آرای نادری چنین آمده است: «... و حال خاطر فیض (مأثر) متعلق بر آن می‌باشد که اولاً حوضی را که از دارالسلطنه هرات آورده شده، در مکان مرغوب نشیمن داده، که سقایان کوثر طلبان در آنجا نشسته، و جام آب به مردم داده، و تحصیل آخرت نمایند. نظر به فرمان واجب الاذعان، حوضی را که سابق بر این در میان صحن مقدس بود که اول استادان بنا گذاشته بودند، چهار بخش نموده، و در میان حقیقی آن حوض مذکور را نشانیدند و کلاه فرنگی در بالای آن قرار دادند، که روی آن را حسب‌الفرمان به تنکه

طلا فرش نمودند و گلدسته بالای سر و ایوان منسوب به میرعلیشیر را نیز استادان چابکدست و معماران با بند و بست در عرض مدت یک سال به اتمام رسانیده، به تنکه طلا صفا و جلا داده، چون بهشت عنبر سرشت و قصرهای زرین خشت گردانیده، روشنی بخش شب‌های تار و دل‌های بی صبر و قرار گردید... در آن وقت خاطر خورشید مأثر صاحبقران اقتضا نمود که در مقابل گنبد عالیه گلدسته دیگر بنا بگذارند. در دم حسب‌الامر والا در آن پهلوی ایوان مقصوره گلدسته تازه‌ای احداث نموده، در مدت یک سال استادان صاحب وقوف به معماری استاد علینقی مشهدی به اتمام رسانیدند...»^{۴۷}

مادر نادرشاه افشار در تاریخ اول محرم ۱۱۴۵ ه.ق سهامی از مزرعه دهشک و شهر توس و چندین خانه و دکان در شهر مشهد وقف بر مصارف مختلف از جمله سقاخانه حضرت رضاعالی^{علیه السلام} کرد و در وقفنامه آمده است: «... وقف صحیح شرعی نمودند بر مصارف یک باب سقاخانه مبارکه

جدیده که حوض مرمر شمن آن بعد از فتح دارالسلطنه هرات صانها الله تعالی عن الافات نواب فلک بر مصارف مقبره جناب فردوس مآب مرحمت و غفران پناه ارم آرامگاه بابا علی بیگ (پدر زن نادر) و مزار والدین خود که از بابت موقوفات مزبور هر ساله چهارده تومان تبریزی در وجه دو نفر به تفصیل ذیل مقرر باشد که در سقاخانه حوض مرمر مزبور به امر سقایی اشتغال نمایند و در ۵ ماه مدت گرمی هوا هر یوم مقدار سی من یخ ابتیاع که در سقاخانه مزبور مصرف نمایند. هر شب مقدار پنج استار گذاخته به مصرف روشنایی، هر ساله مبلغ ششش تومان در ایام عاشورا عرق بید مشک و تخم ریحان ابتیاع و در آن شربت نموده به زوار مترددین بدهند. هر ساله مبلغ شانزده تومان تبریزی موجب به چهار سقای رایبه کش از قرار نفری چهار تومان که همه روزه با چهار رأس استر از حوض آب انبار واقع در بابا قدرت جهت شرب مترددین و زوار مشروب سازند.»^{۴۸}

نادر پس از فتح قندهار، هند، بخارا

و خوارزم در آخر سال ۱۵۳ هـ.ق. هدایای با ارزشی تقدیم حرم رضوی کرد که از آن جمله قندیل طلای مرصعی برای ضریح و تعدادی قندیل طلای مینا برای حرم بود. بعد از نادر برادرزاده اش «علی قلی خان» مشهور به «علیشاه یا عادلشاه» املاک آستانه را که پیشتر توسط نادر داخل خالصات دولتی شده بود طی طوماری که به «طومار علیشاهی» معروف است به آستانه برگردانید. و تعدادی روستا بر حرم وقف نمود. «سید محمد متولی» هم که چهل روز از آغاز سال ۱۱۶۳ هـ.ق را با نام «شاه سلیمان ثانی» در مشهد حکومت داشت در اولین روز جلوس ضریح گرانبها و مرصع قبر نادر را از محل گور او به حرم منتقل کرد و بر روی مرقد امام رضا (ع) گذاشت.^{۴۹}

در دوره فرمانروایی زندیان، کریم خان قصد داشت مانند صفویان به موقوفات توجه نشان دهد و در زمینه و رونق آن فعالیت‌هایی از سوی وی صورت پذیرفت، گرچه موفق نشد کار زیادی انجام دهد ولی آثار ارزشمند

و معروفی در شیراز از خود بر جای گذاشت و موقوفاتی برای آن‌ها در نظر گرفت.

در زمان قاجاریه نیز به امر خیر وقف توجه می‌شد. مجدداً رواج وقف و افزایش موقوفات از سر گرفته شد و اروپاییانی که در این عصر از ایران دیدن کرده‌اند، از املاک فراوان موقوفه سخن گفته‌اند، از جمله هانری رنه دالمانی که در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه از ایران دیدن کرده می‌نویسد: املاک بسیاری وقف مساجد و مدارس و بقاع متبرکه شده است و حتی کاروانسراها و یا تمامی یک بازار وقف شده است. «عایدات املاک وقفی زیاد است، مخصوصاً عایدات موقوفات حضرت رضا علیه السلام که مقبره او در شهر مشهد واقع است بسیار مهم می‌باشد.» وی درآمد موقوفات امام رضا علیه السلام را در سراسر کشور ۶۰۰۰ تومان نقد و ۱۰۰۰۰ خروار غله ذکر می‌کند. با وجود این املاک موقوفه از دادن مالیات معاف بودند، شاه به عنوان حق التولیه سالی هزار تومان از مشهد دریافت می‌کرد.^{۵۰}

قاجاریه حرم مطهر را که در زمان صفویه گچ‌بری شده و نادر شاه آن را تذهیب کرد، آئینه‌کاری کردند به صورتی که اکنون می‌باشد، دارالحفاظ هم در این زمان آئینه کاری می‌گردد و رواق‌های دیگر هم به همین صورت کلاً آئینه می‌شوند، رواق دارالسعاده و صحن نو هم در عصر قاجاریه ساخته شده‌اند و صحن نو عیناً از صحن کهنه اقتباس شده است. در صحن کهنه رنگ آبی و لاجوردی حاکمیت دارد ولی در صحن نو رنگ زرد هم حاکم می‌باشد. در این زمان ایوان طلا می‌شود و دارالضیافه بنا می‌گردد، سه بدنه آن زمینه گچ و آئینه‌کاری به صورت نقطه نقطه می‌باشد، کارهای زینتی این دوران درخشانده ولی ناپایدار است. آن‌ها طاق‌ها را تخته‌ای کرده و روی آن‌ها آئینه چسبانیده بودند.^{۵۱}

با توجه به آنچه پیرامون موقوفات حضرت امام رضا علیه السلام ذکر شد نکاتی در ذهن مترتب می‌گردد که به آنها اشاره می‌نماییم.

۱. با شهادت امام علی بن موسی

الرضا (ع) علاقه مندان به مکتب اهل بیت (ع) به ویژه امام رضا (ع) بیشتر می شدند و مشتاقان آن حضرت با تحمل زحمات بسیار به زیارت ایشان همت می گماشتند.

۲. با گذشت زمان فضاهای زیارتی و عبادی همراه با معماری اسلامی و سنتی رونق و فزونی یافت.

۳. تلاش برای ایجاد رفاه حال زائران آن حضرت در طول دوران مختلف به عنوان یکی از محورهای مهم فعالیت های متصدیان مشهدالرضا محسوب گردیده است.

۴. اسکان علما و سادات در جوار مرقد امام رضا (ع) در جهت تبلیغ دین و توسعه و ترویج تشیع نیز اهمیت بسزایی یافت.

۵. گسترش سنت پسندیده وقف که ملهم از قرآن و سنت ارزشمند پیامبر (ص) و خاندان مطهر ایشان بود، در میان طبقات مختلف جامعه اعم از سران حکومتی و بزرگان و قشر متوسط و توده مردم نیز ترویج شد و هرکدام از گروه ها در حد وسع و

فراخور حالشان به وقف توجه نمودند و قسمتی از دارایی و مایملک خود را وقف بارگاه ملکوتی امام هشتم کردند.

گسترده‌گی موقوفات حضرت امام

رضا (ع)

موقوفات امام رضا (ع) در گذشته بسیار گسترده تر از امروز بوده و اکنون رقبات زیادی در افغانستان و یا در مناطق خوارزم و ماوراءالنهر که جزء منطقه خراسان بوده اند، واقع شده که با تغییر مرزهای سیاسی، در آن طرف مرزها مانده اند. گفتنی است در قفقاز، آذربایجان، هند و پاکستان نیز در سابق موقوفه هایی وجود داشته است. تعدادی موسسه دینی به نام امام رضا (ع) در هند و پاکستان نیز اکنون وجود دارند که مورد توجه شیعیان آنجاست و مردم در روزهایی خاص، در آن اماکن گرد هم می آیند و از فضایل و مناقب آن حضرت سخن می گویند و به نام آن امام نذر و نیاز می کنند.^{۵۲}

در اسناد و مدارک آستان قدس رضوی و سازمان اسناد ملی ایران رقباتی

از موقوفات آن حضرت در هرات و اطراف آن آمده، مخصوصاً موقوفات عباسقلی خان شاملو حاکم هرات و غوریان در ایام صفویه که شامل چندین پارچه ده و قنوات بوده و تا زمان جدایی هرات از خراسان در سال ۱۲۷۳ ه.ق (زمان ناصرالدین شاه) تولید و عواید آن به آستان قدس می‌رسید، و از آن پس در سال ۱۲۷۴ ه.ش سلطان احمد خان حکمران هرات از جانب ناصرالدین شاه، تولید این موقوفات را به عضدالملک متولی آستان واگذار کرد، همچنین املاک دیگری از جمله موقوفه خیرآباد و عطاریاش (در زمان کامران شاه درانی) وقف آستان گردید. علاوه بر رقبات مذکور، موقوفات ذکر شده در طومار علیشاه (شامل غوریان، دهستان، و ده کن) و طومار عضدالملک (شامل موقوفه‌های غوران، باشیان، مظفریه، کلوشک، ارتخوان، ده شکر، قهوه خانه، علی آباد، ده نقره، روج، نو شاهرخ، رباط سرخ و حمام ستار در دارالسلطنه بوده است) که شامل ۲۳ رقبه بود و طبق اسناد موجود از سال

۱۱۸۱ تا ۱۳۴۹ ه.ق / ۱۳۱۱ ه.ش با مال‌المصلحه معین از طرف متولیان آستان قدس اجاره داده می‌شد. ۵۳

موقوفات آستان قدس رضوی، در خوارزم، ماوراءالنهر، بخارا، قفقاز و آذربایجان تا هنگامی که تحت نفوذ ایران بودند مرتب می‌رسیده و از هندوستان هم تا هنگامی که مسلمانان در آنجا حکومت می‌کردند عوائد موقوفات می‌رسیده و حاکمان مسلمان در نقاط مختلف هندوستان موقوفات را می‌فرستادند.

اکثر املاک آستان قدس، در حومه مشهد مقدس و بلوکات تابعه مشهد و سایر شهرستان‌های خراسان واقع و معدودی هم در تهران، قزوین، رشت، مازندران، آذربایجان، کرمان، اصفهان و شیراز می‌باشد، املاک مزبور بعضی شش‌دانگ و پاره‌ای سهام، معدودی از آن وقف است. ۵۴

نگاهی اجمالی به کارنامه آستان قدس رضوی

آستان قدس موسسه‌ای است که

وقف میراث جویباران

شماره ۸۸ زمستان ۱۳۹۳

۱۰۱

عواید آن از درآمد املاک موقوفی و زمین‌های واگذار شده و غیر می‌باشد. آستان قدس نمونه‌ای است از موسسات دارای موقوفه که توانسته است با استفاده از اموال وقفی و موقوفات خود به عنوان یک موسسه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فعالیت‌های ارزنده انجام داده و اقدامات چشمگیری در زمینه‌های کشاورزی، دامداری و خدمات اجتماعی و فرهنگی و نیز در امر تهیه مسکن داشته است، به طوری که امروزه کسانی که آشنایی نسبی با استان خراسان و آستان قدس دارند بر این باورند که مهم‌ترین وزنه اقتصادی در استان خراسان، آستان قدس رضوی می‌باشد.^{۵۵}

در ذیل به صورت فشرده برخی از فعالیت‌های آستان قدس رضوی را برمی‌شمریم:

خدمات درمانی:

با استناد به برخی از متون تاریخی درمی‌یابیم که در جوار بارگاه ملکوتی

امام رضا (ع) از قدیم شفاخانه و یا دارالشفا وجود داشته و مردمانی مستضعف از آن بهره می‌برده‌اند.

در کنار قبر مطهر آن امام همام، حکیمان و طبیبانی بوده‌اند که در شفاخانه مبارکه، بیماران را معالجه و از این راه، هم زائران و هم ساکنان مشهد مقدس را تیمارداری می‌کرده‌اند.^{۵۶}

از عصر صفوی، نام طبیب و حکیمی که در آستان قدس رضوی بیماران را معالجه می‌کرده آمده است. اسکندر بیک ترکمان در کتاب تاریخ عالم آرای عباسی می‌نویسد: «حکیم عمادالدین محمود که در علم و حکمت و دانشوری و حذاقت مشهور آفاق بوده، رسالات مرغوب و نسخه‌های غریب از او در علم طب و تربیت معاجین و معالجه امراض مزمنه و مواد حاره خصوصاً جرب صغیر و کبیر که بین الجمهور به آشک مشهور است، معتمد علیه اطبا است» تا آنجا که گوید: «..... او نیز به طبابت سرکار فیض آثار مأمور گشته، مدت‌ها در مشهد مقدس معالی به معالجه مرضی مشغولی داشت و

آباد نوق، بیمارستان امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در سیرجان و مرکز توانبخشی رضویه در رضا آباد رفسنجان را نیز نام برد که در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۶۶ هـ.ش مورد بهره‌برداری قرار گرفته است.^{۵۹}

مجتمع‌های مسکونی:

آستان قدس رضوی در مناطق مختلف مشهد مجتمع‌های مسکونی احداث کرده، این مجتمع‌ها به صورت آپارتمانی و یا ویلایی ساخته شده و با شرایطی در اختیار نیازمندان گذاشته شده است.^{۶۰}

فعالیت‌های فرهنگی:

آستان قدس خدمات فراوانی در زمینه فرهنگی از قبیل برگزاری سمینارها و کنگره‌ها، چاپ و نشر کتاب، احداث کتابخانه، تأسیس دانشگاه و انتشار نشریات و روزنامه داشته است که به‌طور فشرده به آنها اشاره خواهد شد:

الف- کنگره جهانی حضرت

الحق جامع صفات و کمال و زیده اصحاب گزیده و ارباب افضال بود.^{۵۷} به موجب وقفنامه‌ای که در سال ۹۳۱ هـ.ق نوشته شده است عتیق علی بن احمد بن ملک اسماعیل طوسی الاصل اردوبادی المنشا، املاکی را وقف بر آستانه نمود که اکنون معروف به موقوفات عتیقی است و شرط کرده از درآمد آن سهمی به مصرف مرضای فقیر برسد. در طومار وقفنامه علی شاه که به سال ۱۱۶۰ هـ.ق نگاشته شده می‌نویسد: «در سنوات سابق سالی نود و چهار تومان برای مخارج دارالشفای مقرر بوده...»^{۵۸}

در حال حاضر دارالشفای امام علیه السلام در جوار حرم حضرت رضا علیه السلام است که سالانه ۵۰۰۰۰۰ بیمار را ویزیت کرده و به بیش از ۵۰۰۰۰ نفر داروی رایگان می‌دهد. داروخانه امام علیه السلام نیز که بزرگ‌ترین مرکز دارویی مشهد می‌باشد سالانه بیش از ۲۰۰۰۰۰۰۰ ریال داروی رایگان در اختیار مستمندان قرار می‌دهد. علاوه بر مراکز درمانی مشهد می‌توان بیمارستان مرتضوی در جهان

رضاء (ع): این کنگره تا کنون سه بار در سال‌های ۱۳۶۳، ۱۳۶۵ و ۱۳۶۸ با هدف تحقیق پیرامون شخصیت علمی و سیاسی امام رضا (ع) و دیگر ائمه اطهار تشکیل شده است که طی آن زندگی سراسر افتخار حضرت رضا (ع) و حضرت موسی بن جعفر (ع) مورد بررسی محققان اسلامی داخلی و خارجی قرار گرفته است.

ب- بنیاد پژوهش‌های اسلامی: این بنیاد در سال ۱۳۶۳ ایجاد شد و در آن حدود ۳۰۰ نفر از اساتید حوزه

و دانشگاه، مترجمان و پژوهشگران در ۲۳ گروه مشغول فعالیت‌های فرهنگی می‌باشند.

ج- دانشگاه علوم اسلامی رضوی: این دانشگاه به منظور تربیت دانشمندان و اسلام‌شناسان محقق و آشنا به زبان‌های زنده دنیا با بهره‌گیری از تجربیات حوزه و دانشگاه در سال ۱۳۶۳ تأسیس گردیده و هم‌اکنون دارای ۴۰۰ نفر دانشجو می‌باشد.

د- چاپ کتاب و روزنامه: آستان قدس از طریق بنیاد پژوهش‌های

اسلامی تا کنون طبق آخرین آمار ۱۳۰ عنوان کتاب در موضوعات مختلف اسلامی و توسط موسسه چاپ و انتشار آستان قدس، ۳۷۰ عنوان کتاب را چاپ و منتشر کرده است. همچنین آستان قدس در حال حاضر روزنامه سیاسی، اجتماعی «قدس» را منتشر می‌کند.^{۶۱}

هـ - کتابخانه آستان قدس: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی که تا کنون به اسامی: قرآن‌خانه حضرت، کتابخانه مبارکه آستان مقدسه، کتابخانه سرکار فیض آثار، کتابخانه مشهد رضا، کتابخانه مقدسه روضه مرضیه رضویه، کتابخانه مبارکه رضویه و کتابخانه آستان قدس رضوی نامیده شده است، یکی از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های بزرگ اسلامی است که از قرون گذشته به عنوان میراثی عظیم و گران‌قدر برای ملت مسلمان ایران باقی مانده است. به اعتقاد تنی چند از محققین تاریخ وقف قدیمی‌ترین قرآن خطی به شماره ۳۰۰۴ که ابوالقاسم علی بن ناصرالدوله ابی الحسن محمد بن ابراهیم بن

سیمجور(ابوعلی سیمجور در عهد نوح بن منصور سامانی، امیر خراسان بوده است) در سال ۳۶۳ ه.ق و قرآن وقفی ابوالقاسم منصور بن محمد بن کثیر تحت شماره ۹۶ موجود در گنجینه قرآن به سال ۳۹۳ ه.ق به روضه مقدسه وقف شده است. در واقع سال ۳۶۳ ه.ق را نخستین سال تأسیس و تشکیل قرآن‌خانه و کتابخانه آستانه مقدس می‌دانند. و نیز قرآن خطی که به تاریخ ماه رمضان ۴۲۱ ه.ق وقف‌نامه‌ای جداگانه دارد.^{۶۲}

براساس برخی از تحقیقات، آثاری از دوره سلاجقه در کتابخانه آستان قدس به دست آمده که بعضی بنیاد این کتابخانه را به سده پنجم هجری می‌رسانند. و همچنین قرآن دیگر که در اوایل قرن پنجم در دوره دیالمه وقف شده و واقف آن شهر سستی بنت الامیر ابی العباس خسرو فیروز بن رکن الدوله است.

در قرن نهم هجری مستفاد از ظهر نسخه موجود در کتابخانه به نام تفسیر شیخ ابوالفتح رازی، آن است که واقف

در وقفنامه مذکور نوشته است: «چون در روضه رضویه مطهره جوامع کلام الله و مصاحف بسیار بود اما تفسیری که همه طوایف استفاده معانی قرآنی توانند نبود، بنابراین مشارالیه این مجلد تفسیر را با سه مجلد دیگر بر روضه شریفه ... وقف کرد به تاریخ ۸۶۱ هجری»

از مفاد این وقفنامه برمی آید که کتابخانه آستانه مقدسه رضوی در سال ۸۶۱ هجری دایر و مورد استفاده بوده است و به علاوه دارای همه قسم از صحایف و تفاسیر و قرائت لغات و غیره بوده است. در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری (دوره سلطنت شاهرخ تیموری) که مساجد و مدارس و محافل دینی شهر مشهد مقدس رونق گرفته، کتابخانه آستانه نیز اهمیت دیگری پیدا کرده است.^{۶۳}

با ظهور شاه اسماعیل صفوی در صحنه سیاست ایران و رواج مذهب تشیع، شیعیان مشهد مقدس هم از تنگنا و فشار بیرون آمدند، شیعیان و علویان که اختیار و سادت آستانه مقدسه را

داشتند از تقیه خارج شدند و عقاید خود را اظهار داشتند و بدون ترس و واهمه به نشر معارف اهل بیت (علیهم السلام) پرداختند.

یکی از کارهایی که در عهد صفویه مورد توجه و عنایت قرار گرفت، توسعه کتابخانه آستانه مقدسه بود، در این عصر برای کتابخانه خازن تهیه شده و مدیر معین گردیده و کتابها در اختیار مردم و علاقه مندان قرار گرفته است. پادشاهان صفوی خود، کتابهایی به این کتابخانه هدیه کرده اند و قرآنهایی بر این آستان مبارک وقف نموده اند. علما و فضلا نیز کتابهای خود را وقف آن روضه مبارکه کردند و کتابخانه رسمیت پیدا کرد.^{۶۴}

علاوه بر کتابخانه آستان قدس رضوی در کنار حرم مطهر امام رضا (علیه السلام)، کتابخانه و موزه مرتضوی در رفسنجان، کتابخانه مروج در یزد، کتابخانه ای در بروجرد و کتابخانه انصارالمهدی در کوی طلاب مشهد و طرح توسعه کتابخانه مسجدالرضا در مشهد، طرح و توسعه کتابخانه وزیری

بهداری و دبستان احداث گردیده است.

کارخانه آبکوه: یکی از قدیمی ترین کارخانه های قند در ایران می باشد.

کارخانه قند تربت حیدریه (در سال ۱۳۳۰ تأسیس شده)

کارخانه نان قدس رضوی (در سال ۱۳۴۶ تأسیس شده)

تأسیس کارخانه نان رضوی در سیستان

شرکت کنسرو و سردخانه رضوی (در سال ۱۳۵۴ تأسیس شده)

کارخانه نخ ریسی و نساجی (در جنوب شهر مشهد)

در یزد و ایجاد کتابخانه در کرمان، و همچنین احداث ساختمان جدید و کتابخانه موزه ملک در تهران، از جمله فعالیت های آستان قدس در این زمینه می باشد. ۶۵

و- بنیاد فرهنگی رضوی: به منظور شرکت بیشتر آستان قدس در فعالیت های آموزشی، بنیاد فرهنگی رضوی تشکیل شد که از جمله فعالیت های آن گرفتن مجوز تأسیس دانشگاه امام رضا (علیه السلام) از شورای عالی انقلاب فرهنگی و نیز اقدام به احداث مجتمع های آموزشی پیش دانشگاهی در سطوح ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان بوده است. ۶۶

صنایع و کارخانجات آستان قدس:

بخشی از فعالیت های آستان قدس رضوی در حوزه صنعت به شرح ذیل می باشد:

کارخانه قند چناران: این کارخانه در سال ۱۳۳۴ در زمینی به مساحت سی و دو هکتار شامل کارخانه، منازل،

شرکت فرش آستان قدس (بعد از پیروزی انقلاب اسلامی تأسیس گردیده) کارخانه کاشی سازی آستان قدس^{۶۷}

کشاورزی و دامداری در آستان قدس:

یکی از کارهای اساسی آستان قدس پرداختن به امور کشاورزی و باغداری و دامپروری است. آستان مقدس رضوی به لحاظ داشتن زمین های مرغوب زراعتی در اطراف مشهد مقدس و نواحی سرخس، دره گز، و سایر شهرهای خراسان و ایران در زمینه تولید میوه جات گوناگون و انواع محصولات کشاورزی و فرآورده های دامی بسیار فعال است. آستان قدس در سطح استان خراسان و نقاط دیگری که املاک کشاورزی دارد، صدها چاه عمیق حفر کرده و زمین های زیادی را زیر کشت برده است، به طوری که از کارگزاران آستان قدس شنیده شده موسسه کشاورزی آستانه همواره از نظر فعالیت های کشاورزی و تولید زیاد

در استان خراسان در جایگاه اول قرار دارد و جایزه نخست را می برد. آستانه مقدسه در قریه کنویست واقع در حومه مشهد و همچنین در مزرعه نمونه طرق چند واحد دامپروری دارد و در آن صدها گاو شیرده از نژادهای ایرانی و خارجی نگهداری می شوند که با روش علمی و جدید و مجهز به همه وسایل فنی از آن ها بهره برداری می گردد، روزانه چندین تن شیر به بازار مصرف عرضه می کنند و کمبودها را جبران می نمایند.

آستان قدس رضوی در کنار گاو داری به گوسفندداری هم اقدام کرده است. در مزرعه نمونه که منطقه ای بسیار وسیع و در یک زمین مسطحی که بین جاده های سرخس و فریمان قرار دارد، هزارها گوسفند تربیت می شود و سالی صدها تن گوشت در اختیار مصرف کنندگان قرار می دهد. آستانه مقدس رضویه در مزرعه نمونه خوراک دام هم تهیه می کند و همچنین تعدادی هم شتر که معمولاً از طرف عشایر هدیه می شوند نگهداری می گردد.

سرزمین ایران تا شهادت ایشان و از شهادت تا کنون، همواره برکات وجود مقدس حضرت شامل حال ایرانیان و ملل دیگر گردیده است. با توسعه موقوفات امام علیه السلام و فعالیت‌های آستان قدس رضوی در این راستا، آثار و نتایج ارزنده‌ای در حوزه‌های مختلف به یادگار گذارده که به‌طور اجمال مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف) حوزه مذهبی:

۱. عده‌ای از واقفین، در وقفنامه خویش بخشی از درآمدهای املاک و رقبات، مزارع و باغات و... خود را وقف امور دینی و توسعه شعائر اسلامی نموده‌اند. از جمله تأمین هزینه‌های مراسم سوگواری حضرت امام حسین علیه السلام یا برگزاری اعیاد و جشن‌های مذهبی که این دلالت بر اهمیت وقف و جایگاه آن در تقویت و کمک‌رسانی به تبلیغ امور دینی و مبانی ارزشمند آن است.

۲. عده‌ای از واقفین، در وقفنامه‌های خود بخشی از درآمد مایملک مربوطه

آستان قدس در رفسنجان باغ‌های پسته دارد و در این مورد بسیار فعال می‌باشد و در کوه‌های بین مشهد و سرخس هم درخت‌های پسته کاشته که در آینده به بار خواهند نشست و ضمناً در این منطقه و جاهای دیگر به زنبورداری و تولید عسل هم پرداخته است. آستان قدس از نظر تولید انواع و اقسام میوه و خربزه و هندوانه در خراسان در جایگاه اول قرار دارد. ده‌ها باغ و مزرعه در حومه شهر مقدس مشهد به درختان میوه‌دار اختصاص داده شده‌اند، میوه‌ها را بسته‌بندی کرده‌اند و به‌وسیله کامیون‌ها در فلکه امام رضا علیه السلام به زائران و ساکنان شهر می‌فروشدند و مردم هم با کمال اشتیاق میوه‌های باغ امام رضا علیه السلام را می‌خرند و برای تبرک به شهر و دیار خود می‌برند.^{۶۸}

آثار و پیامدهای موقوفات حضرت امام رضا علیه السلام

از هنگام ورود امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو (خراسان) و قدم گذاشتن به

خود را وقف علوم دینی و توسعه مدارس و حوزه‌های علمیه و گسترش و جذب طلاب و علاقه‌مندان به معارف قرآنی و کمک به وضعیت معیشتی طالبان علم قرار دادند که بدون دغدغه، وقت خود را به کسب علم و معارف دین و علوم اهل بیت (ع) اختصاص دهند و نسبت به این مهم کوشا باشند.

۳. کمک به محرومین، مستمندان، در راه ماندگان و فقرا که سفارش قرآنی و از توصیه‌های حضرات معصومین (ع) است، در سایه‌سار «وقف» به ویژه موقوفات حضرت امام رضا (ع) تا کنون میسر و در آینده نیز دنبال خواهد شد.

۴. توسعه تبلیغات اسلامی و شناساسازی بیشتر جوانان با فرهنگ دینی، از طریق نصب بنرها، ماکت‌ها، پلاکاردها در اماکن عمومی و چهارراه‌ها و ...

۵. کمک‌های مالی به فقرا و مستضعفین برای رفتن به سفرهای زیارتی

ب) حوزه اجتماعی:

۱. تأسیس مراکز خیریه و عام‌المنفعه جهت کمک رسانی به افراد مستمند و مستضعف و بی سرپرست از قبیل انجمن ایتم، انجمن حمایت از بیماران کلیوی، انجمن حمایت از معلولان و ناشنوایان، انجمن حمایت از بیماران مبتلا به ام اس، انجمن حمایت از بیماران مبتلا به صرع و ...

۲. تلاش‌های وسیع برای ایجاد اشتغال برای جوانان از طریق جذب آنان در صنایع و کشاورزی و دامپروری و ... که موقوفه آستان قدس می‌باشند.

۳. کمک به خانه‌های سالمندان و شیرخوارگاه‌ها و حمایت از خانواده‌های زندانیان و معتادان و توسعه مراکز ترک اعتیاد و ...

۴. ایجاد مراکز تفریحی و رفاهی سالم برای خانواده‌ها از قبیل توسعه فضای سبز، سینما، خانه‌های فرهنگ، زمین‌های ورزشی و تهیه امکانات آن و جذب جوانان به سمت فعالیت‌های فرهنگی، ورزشی و ...

۵. تبلیغات وسیع در نهادهای، ادارات

سیل و زلزله قرار گرفته‌اند، یا در آتش‌سوزی‌های غیرمترقبه اموال خود را از دست داده‌اند و نیازمند کمک مالی هستند.

د) حوزه علمی و پژوهشی و فرهنگی:

۱. کمک به آموزش و پرورش به لحاظ ساخت مدارس در مناطقی که با کمبود مدرسه مواجه هستند، به‌ویژه در مناطق محروم و روستاهای دور افتاده
۲. ساخت حوزه‌های علمیه، شعبه‌های دارالقرآن‌الکریم در شهرها و روستاها
۳. ساخت مراکز دانشگاهی به‌ویژه در مناطقی که فاقد امکانات علمی و پژوهشی و دانشگاه هستند.
۴. ساخت و تقویت کتابخانه‌های مساجد و کتابخانه‌های عمومی در سطح شهرها و روستاها
۵. ساخت خانه‌های عالم، برای علمایی که برای امر تبلیغ به روستاها و مناطق محروم عزیمت می‌کنند.
۶. حمایت‌های مالی از طلاب علوم

و سازمان‌های دولتی جهت راه‌اندازی «نهاد وقف» در آن‌ها به لحاظ جذب کمک‌ها و اعانات و حمایت‌های موقوفی مردمی.

ج) حوزه اقتصادی:

۱. ساخت و توسعه اماکن رفاهی برای مسافران در میان شهرها و جاده‌های بین شهری
۲. ساخت و توسعه خانه‌های مناسب و در عین حال ارزان قیمت جهت افراد کم درآمد و فاقد مسکن به‌ویژه زوج‌های جوان
۳. راه‌اندازی کارگاه‌های تولیدی، صنایع دستی، سفالگری، قالی بافی و ... در مراکز شهری و روستایی
۴. تقویت صندوق‌های قرض‌الحسنه و حمایت و تشویق از واقفین در این زمینه جهت خدمت‌رسانی بیشتر به نیازمندان از طریق اعطای وام به آن‌ها
۵. تأمین جهیزیه دختران بی‌بضاعت و مستمند و کمک به ازدواج جوانان
۶. کمک‌های مالی به خانواده‌هایی که در معرض بلایای طبیعی از قبیل

دینی، دانشجویان و دانش آموزان
 ۷. تأسیس واحدهای انتشاراتی
 خیریه برای چاپ کتب دینی، علمی
 و فرهنگی و در اختیار گذاردن برای
 عموم مردم با قیمت ارزان
 ۸. تلاش برای رفاه حال دانشجویان

از طریق وام‌های صندوق
 رفاه و کمک‌های
 مالی در جهت ساخت
 خوابگاه‌های دانشجویی
 ۹. حمایت‌های مالی
 در حوزه‌های فرهنگی، از
 قبیل برگزاری مسابقات
 کتابخوانی، شب شعر،
 اردوهای زیارتی، سیاحتی،
 نمایشگاه‌های کتاب،
 پوستر و حمایت‌های مالی

از هنرمندان ولایی در تهیه ساخت
 فیلم‌های مذهبی، تاریخی و ...

هـ) حوزه بهداشت و درمان:

۱. ساخت سرویس‌های بهداشتی در
 مراکز عمومی و جاده‌های بین شهری
 ۲. کمک به روستاییان از طریق

اعزام دامپزشک به مناطق محروم جهت
 رسیدگی به حیوانات
 ۳. ساخت و تأسیس بیمارستان‌ها و
 درمانگاه‌های خیریه با امکانات عالی و
 معاینه و تجویز دارو توسط پزشکان با
 ویزیت‌های مناسب و برای محرومین

به صورت درمان رایگان

۴. انعقاد قرارداد با شرکت‌های
 بیمه‌گذار برای بیمه افراد مستضعف و
 مستمند

۵. حمایت‌های مالی ویژه نسبت
 به بیماران خاص بی بضاعت، از قبیل
 بیماری‌های کلیوی، سرطانی، ام اس

و... و گذاردن دارو در اختیار آنان

و) حوزه هنری:

۱. راه‌اندازی مسابقات هنری، از قبیل خوشنویسی (به‌ویژه خطاطانی که قرآن را با خط زیبا می‌نویسند)، نقاشی، تئاتر و فیلم‌های آموزنده مذهبی و حمایت مالی از علاقه‌مندان به این رشته‌ها که بضاعت مالی ندارند.

۲. راه‌اندازی و تأسیس موزه‌ها از قبیل موزه قرآن، موزه خوشنویسی، موزه فرش، موزه نقاشی و موزه کتب خطی، موزه آثار باستانی و حمایت‌های مالی در این زمینه

۳. راه‌اندازی نمایشگاه‌های مختلف کتاب، پوستر، عکس به‌ویژه متناسب با موضوعات روز و نیاز جوانان

۴. حمایت از کارگاه‌های کاشی‌سازی که کاشی‌های مساجد، اماکن متبرکه، تکایا، حسینیه‌ها و بقاع مذهبی را تولید می‌کنند.

ز) حوزه سیاسی، نظامی:

۱. تلاش برای آگاه‌سازی مردم برای

آشنایی با مسائل عقیدتی و سیاسی، از قبیل برگزاری جلسات سخنرانی در مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، بقاع متبرکه و استفاده از خطیبان آگاه به مسائل روز

۲. برگزاری جلسات پرسش و پاسخ در جهت آگاهی بیشتر مردم نسبت به مسائل سیاسی و پاسخ به شبهات مختلف که دشمنان اسلام به‌ویژه در حال حاضر از طریق رسانه‌های جمعی از قبیل اینترنت، ماهواره و ... تدارک دیده‌اند.

۳. آگاه‌سازی جوانان و توده‌های مردم در خصوص حفظ دستاوردهای ارزشمند فرهنگ و تمدن اسلامی و محافظت از دستاوردهای انقلاب اسلامی و پاسداری از خون شهیدان انقلاب و دفاع مقدس، و دفاع از میراث غنی اسلام و مبارزه با شیخون فرهنگی و یا جنگ نرم که دشمنان اسلام هزینه‌های زیادی در راه آن صرف نمودند.

۴. تهیه بروشورهای کوتاه و در عین حال جامع به لحاظ اطلاع‌رسانی

مسائل روز و سیاسی و توزیع آن در مراکز دینی، علمی، آموزشی، فرهنگی، پارک‌ها و ... با تأکید بر این مسأله که در دین مبین اسلام «دین با سیاست» توأم است.

۵. آگاه‌سازی قاطبه مردم در خصوص بیداری اسلامی همراه با بصیرت و معرفت دینی

۶. آشناسازی جوانان و نوجوانان با آموزش‌های نظامی، رزمی، توأم با آموزش‌های عقیدتی

۷. کمک به خانواده‌های بی بضاعت سربازان و حمایت مالی از سربازان

نتیجه‌گیری

جریان توسعه و گسترش وقف در فرهنگ و تمدن اسلامی از یکسو مرهون قرآن، کلام مقدس الهی و از دوسو فرمایشات نبی مکرم اسلام (ص) و حضرات معصومین (ع) و سیره عملی آن بزرگواران به لحاظ رسیدگی و انفاق به اقشار محروم و مستضعف و بهره‌مندی بیشتر ضعفا از نعمات الهی است. پرمسلم است حضور امام

رضاء (ع) در ایران موجب پیوند بیشتر ایرانیان با خاندان پیامبر (ص) گردید و عشق، محبت و مودت به این خاندان به طرق مختلف از ناحیه ایرانیان پدیدار شد. یکی از راه‌کارهای ارادتمندی ایرانیان به اهل بیت (ع) پس از شهادت امام رضاء (ع) در قالب «وقف» به آستان مقدس رضوی تجلی پیدا کرد. بدین سان که گروه‌های مختلف از پادشاهان، بزرگان، علما و اقشار متوسط قسمتی از مایملک خود را جهت استفاده از عایدات آن در امور خیر و نیک «وقف» آستان قدس رضوی می‌نمودند. این سنت حسنه اسلامی یک جریان خدایسندانه و خالصانه است که موجبات تحکیم تمدن اسلامی را مهیا نموده و عده‌ای سخاتمندانه و بی منت عایدات اموالشان را در اختیار فقرا و محرومین و بهره‌گیری در امور خیر قرار داده‌اند.

برکات حضور امام رضاء (ع) در ایران از هنگام ورود به این سرزمین تا کنون و در آینده نیز قطعاً ادامه خواهد داشت و آستان قدس رضوی در راستای

سنت پسندیده وقف تا کنون خدمات ارزنده‌ای را در حوزه‌های مختلف دینی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، بهداشتی و درمانی، صنعتی، هنری و سیاسی از خود به یادگار گذاشته است. وظیفه دولت‌مردان، مسئولان، علما، اساتید و نخبگان در حوزه سنت پسندیده «وقف» بسی سنگین و خطیر است و بایستی این سنت ارزشمند از طریق رسانه‌ها به‌ویژه صدا و سیما، روزنامه‌ها و ... بیشتر فرهنگ‌سازی و در میان آحاد مردم احیا گردیده که با احیای آن جمهوری اسلامی و تمدن پویای آن غنی‌تر و دشواری‌های متعدد جامعه در سایه‌سار «وقف» و انفاق و احسان به فقرا و محرومین مرتفع و جامعه‌ای سرشار از برکات و معنویت توأم با اشتغال جوانان، توسعه علم و دانش و فناوری، رفع تبعیض و عدالت اجتماعی خواهیم داشت.

پی‌نوشت‌ها:

۱. مدرس در دانشگاه معارف قرآن و عترت علیه‌السلام
۲. امام رضا علیه‌السلام و ایران ص ۱۵۵
۳. بحارالانوار ج ۲، ص ۳۰
۴. اعلام الوری باعلام الهدی، ج ۲، ص ۶۴
۵. تاریخ امامت، ص ۲۱۶
۶. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۶۲۸
۷. سیمای میراث فرهنگی خراسان، ص ۳۴
۸. سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۴۴۱
۹. مه‌مان‌نامه بخارا، ص ۲۳۶
۱۰. سفرنامه کلاویخو، ص ۱۹۲
۱۱. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۶۲۹
۱۲. همان، ج ۲، ص ۶۲۸
۱۳. سیمای میراث فرهنگی خراسان، ص ۳۴
۱۴. عیون اخبارالرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص ۳۱۲
۱۵. تاریخ گسترش تشیع در ری، ص ۳۸
۱۶. ره آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، صص ۲۶۷-۲۶۸
۱۷. امام رضا علیه‌السلام و ایران، صص ۱۶۱-۱۶۲
۱۸. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، صص ۵۵۵-۵۵۴
۱۹. مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، ج ۳، ص ۵۹۷
۲۰. تاریخ بیهقی، ص ۴۱۳

۲۱. مجمل فصیحی، ج ۲، ص ۸۶۹
۲۲. مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، ج ۳، صص ۵۹۷-۵۹۸
۲۳. امام رضا (ع) و ایران، ص ۱۶۲
۲۴. تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، ص ۳۱۷ به نقل از زبدة التواریخ حافظ ابرو، ج ۲، ص ۶۹۳
۲۵. امام رضا (ع) و ایران، ص ۱۶۲
۲۶. پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، ص ۲۷
۲۷. حبیب السیر، ج ۴، ص ۶۸
۲۸. پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، ص ۲۷
۲۹. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۷۵۴
۳۰. پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، صص ۲۷-۲۸
۳۱. همان، ص ۲۸
۳۲. ایران عصر صفوی، ص ۲۴
۳۳. امام رضا (ع) و ایران، ص ۱۶۳
۳۴. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۵۵۵
۳۵. سیمای میراث فرهنگی خراسان، ص ۳۷
۳۶. تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، ص ۲۰۶
۳۷. سیمای میراث فرهنگی خراسان، ص ۳۷
۳۸. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، ص ۵۰
۳۹. تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۲، ص ۱۲۵۰
۴۰. تاریخچه اوقاف اصفهان، صص ۴۵-۴۶
۴۱. ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، ص ۳۱۸
۴۲. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، ص ۵۴
۴۳. ساختار و نهاد اندیشه دینی ایران عصر صفوی، ص ۳۱۹
۴۴. همان، ص ۳۲۹
۴۵. همان، ص ۳۴۲
۴۶. سیمای میراث فرهنگی خراسان، صص ۳۷-۳۸ به نقل از عالم آرای نادری
۴۷. عالم آرای نادری، ج ۱، صص ۲۰۲-۲۰۳
۴۸. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، ص ۵۷
۴۹. سیمای میراث فرهنگی خراسان، صص ۳۸-۳۹ به نقل از مجمل التواریخ، ص ۵۷
۵۰. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، صص ۵۸-۵۹
۵۱. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۲۷۲
۵۲. امام رضا (ع) و ایران، ص ۱۶۵ و ۱۶۶
۵۳. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، ص ۶۴
۵۴. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، صص ۵۵۶-۵۵۷
۵۵. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و

- اجتماعی آن، ص ۱۰۶
۵۶. امام رضا علیه السلام و ایران، ص ۱۶۶
۵۷. تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۱، ص ۲۶۵
۵۸. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۴۹۹
۵۹. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۱۰۸ (آمار ارائه شده مربوط به سال ۶۷ و ما قبل آن است).
۶۰. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۶۸۳
۶۱. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، صص ۱۰۹-۱۱۰
۶۲. گنج هزار ساله، صص ۳۰-۳۲
۶۳. همان، صص ۳۳-۳۴
۶۴. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، صص ۴۰۸-۴۰۹
۶۵. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۱۱۰
۶۶. همان، ص ۱۱۰
۶۷. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، صص ۵۲۱-۵۳۹
۶۸. همان، صص ۵۴۳-۵۴۴
- منابع:**
۱. سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، (۱۳۶۱).
۲. تاریخ بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، به اهتمام دکتر غنی و دکتر فیاض، انتشارات خواجه، تهران، (۱۳۶۲).
۳. تاریخ عالم آرای عباسی ترکمان، اسکندر بیک ترکمان، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، انتشارات دنیای کتاب، تهران، (۱۳۷۷).
۴. تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، پروین ترکمنی آذر، به اهتمام موسسه شیعه شناسی، تهران، (۱۳۸۵).
۵. تاریخ گسترش تشیع در ری، رسول جعفریان، آستان قدس حضرت عبدالعظیم علیه السلام، (۱۳۷۱).
۶. امام رضا علیه السلام و ایران، سید حسین حر، دفتر نشر معارف، قم، (۱۳۹۰).
۷. حبیب السیر، غیاث الدین خواند میر، انتشارات کتابفروشی خیام، تهران، (۱۳۵۳).
۸. مجمل فصیحی، فصیح خوافی، تصحیح و تحقیق سید محسن ناجی نصرآبادی، انتشارات اساطیر، تهران، (۱۳۸۶).
۹. ره آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، محمد حسین ریاحی، انتشارات سازمان فرهنگی، تفریحی شهرداری اصفهان، (۱۳۸۵).
۱۰. مهمان نامه بخارا، فضل الله روز بهان خنجی، به اهتمام دکتر منوچهر ستوده، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، (۱۳۵۵).
۱۱. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی،

- اجتماعی آن، مصطفی سلیمی فر، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، (۱۳۷۰).
۱۲. تاریخچه اوقاف اصفهان، عبدالحسین سپینتا، انتشارات اداره کل اوقاف استان اصفهان، (۱۳۴۶).
۱۳. ایران عصر صفوی، راجر سیوری، ترجمه کامبیز عزیزی، انتشارات سحر، (۱۳۶۶).
۱۴. عیون اخبارالرضا (ع)، شیخ صدوق، ترجمه حمید رضا مستفید و علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران، (۱۳۷۲).
۱۵. گنج هزار ساله، رمضانعلی شاکری، انتشارات مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد، (۱۳۶۷).
۱۶. ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، منصور صفت گل، موسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران، (۱۳۸۱).
۱۷. اعلام الوری باعلام الهدی، فضل بن حسن طبرسی، موسسه آل‌البیت (ع)، لاحیاء التراث، قم، (۱۳۷۶).
۱۸. تاریخ آستان قدس رضوی، عزیزالله عطاردی، انتشارات عطارد، تهران، (۱۳۷۱).
۱۹. سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، (۱۳۴۴).
۲۰. اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، علی کریمیان، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، تهران، (۱۳۷۸).
۲۱. سیمای میراث فرهنگی خراسان، رجبعلی لباف خانیکی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، (۱۳۷۸).
۲۲. پرتوی از سیمای وقف در ایران اسلامی، میثم لطیفی، انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران، (۱۳۸۷).
۲۳. تاریخ امامت، اصغر منتظرالقائم، نشر معارف، قم، (۱۳۸۴).
۲۴. بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، موسسه الوفاء، بیروت، (۱۴۰۳ق).
۲۵. مقاله «نگاهی به تاریخچه یکی از قدیمی‌ترین و مدوم‌ترین تشکیلات موقوفاتی در دنیا (آستان قدس رضوی) نویسنده: ابوالفضل حسن آبادی، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، انتشارات اسوه، تهران، (۱۳۸۷).
۲۶. عالم آرای نادری، محمد کاظم مروی، به تصحیح محمد امین ریاحی، انتشارات علمی، تهران، (۱۳۷۴).
۲۷. تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، جلال الدین منجم، به کوشش سیف‌الله وحید نیا، نشر وحید، تهران، (۱۳۶۶).